

Den første brugs i Varde

Af Flemming Just

I 1866 startede den første brugsforening her i landet i Thisted med pastor H. Chr. Sonne som initiativtager. Denne humanit indstillede præst blev i det næste tiår inspirator for en række lignende foreninger i en del andre provinsløbstæder. Blandt andet nåede hans tanker til Varde i form af det lille skrift »Om arbejderforeninger«. Redaktøren af Varde Avis, Rudolf Helms, blev grebet af ideen og stod bag oprettelsen af den første brugsforening i Ribe amt, »Brugsforeningen for Varde og Omegn«, i 1868. Foreningen kunne kun klare sig i knap 5 år og standsede sin virksomhed i 1872, men forinden havde den nået at sætte sig varige spor. For det første bærer brugsforeningen en del af æren for, at modstanderne, købmandsstanden, oprettede en nødavis, Vardeposten. For det andet afledte modstanden en principiel dom fra Højesteret om, hvorvidt foreningen skulle løse næringsbevis.

Baggrund og idegrundlag

I en analyse af brugsforeningernes baggrund må man dels undersøge de sociale og økonomiske forhold, og dels samtidens ideer til afhjælpning af dårlige, sociale tilstande.

Først og fremmest bunder brugsforeningsbevægelsens opståen i de sociale og økonomiske forhold. Det feudale system eller gamle landbosamfund var fra slutningen af 1700-tallet i opløsning. Et væsentligt udtryk for dette var de store landbo-reformer på den tid med stavnsbåndsopløsning, selvejendom, udskiftning og udflytning. Men også på det handels- og håndværksmæssige område knagede det i samfundets fuger. Det væld af restriktioner og privilegier, som lavsvæsen og enevælde havde pålagt, blev i løbet af 1800-tallet mere og mere nogle samfundsmæssige anakronismer, det vil sige at de pas-

sede mindre og mindre ind i det samfundssystem, der var under udvikling med pengeøkonomi, øget landbrugsproduktion og begyndende industrialisering¹. Det var derfor en naturlig følge, at først enevælden i 1849 og senere lavsystemet i 1857 blev ophævet og afløst af det borgerlige demokrati og loven om næringsfrihed.

Men med ophævelsen af lavsvæsenet fjernede man samtidig det sociale sikkerhedsnet, der hidtil havde været under de ansatte arbejdere. Før var man gennem sit lav forsikret i tilfælde af nød, sygdom og død, men denne gensidighedshjælp forsvandt nu. Godt nok trådte loven om næringsfrihed først i kraft fra 1862 for bl.a. at give tid til oprettelse af andre måder at sikre sig på, men det sidste skete ikke i særlig stor udstrækning, specielt ikke uden for København². Situationen forværredes desuden af kraftige prisstigninger i midten af 1860'erne, især steg brødpriserne³.

Mens svendene i byerne oplevede en social deklassering – det blev vanskeligere at avancere til mester, samtidig med at forskellen ned til daglejerne mindskedes – var situationen på landet ikke bedre for landarbejderne og husmændene. Landboreformerne skabte et hurtigt voksende landproletariat, der var henvist til at leve på et eksistensminimum. Alene fra 1850 til 1905 steg antallet af små huse med indtil 2 skp. hartkorn fra ca. 60.000 til 140.000 og det endda sammenholdt med, at der i samme periode bortvandrede flere hundrede tusinder fra landbruget⁴. Det er ingen overdrivelse at hævde, at husmands- og landarbejderspørgsmålet var det væsentligste sociale problem i det 19. århundrede. Der blev gjort visse forsøg på at lempe vilkårene, bl.a. blev husmandssagen taget op i 1840'erne i forbindelse med hele rejsningen af bondesagen, uden at der dog fandtes nogen løsning på problemet⁵. Det var på Sjælland og Lolland-Falster problemet var størst, for der fandtes flest husmænd og landarbejdere. Det var derfor naturligt, at brugsforeningerne fik deres første og største udbredelse netop i »husmandsamterne« på Sjælland, i Præstø og Holbæk, samt på Lolland og Falster.

Skønt Falbe-Hansen i 1872 kunne påvise, at en husmands årsindtægt i Ribe og Københavns amt lå noget over landsgen-

nemsnittet, var det ingenlunde udtryk for, at denne klasse her havde det godt. Årsindtægten lå stadig kun på ca. 210 rigsdaler⁶. Sammenligner man antallet af gårde og huse – gårde defineret ved at have 1 td. hartkorn og derover, huse ved at have under 1 td. hartkorn eller slet intet jordtilliggende – fremgår det af statistikken for 1860, at der da fandtes 4.132 gårde og 6.630 huse i hele Ribe amt⁷. I 1873 var tallene henholdsvis 3.779 og 6.939. Problemet var altså også udbredt her og var en del af argumentationen for oprettelsen af brugsforeningen i Varde. Rudolf Helms ønskede som medlemmer »i særdeleshed den uformuende befolkning i Varde købstad og omegn«⁸. Helms betonedede endvidere samme år i et indlæg i Grænsebladet, at »hensigten eller formålet med oprettelsen af sådanne foreninger er at afvinde dem et åndeligt udbytte, d.v.s. at hæve den i borgerlig henseende lavere stillede, afhængige og trykkede del af befolkningen til et højere sædeligt, forstandsdannende og socialt trin – og derved til en hæderligere plads i samfundet«⁹.

Hermed er jeg kommet til brugsforeningsbevægelsens anden forudsætning, nemlig de tanker som datidens sociale forkæmpere forfægtede for at hæve de arbejdende klassers levestandard. Det er her et afgørende kendetegn, at der ikke var tale om nogen socialisme¹⁰. Initiativtagerne og de ledende i de første brugsforeningsbestyrelser var velstillede borgere, typisk præster, godsejere og gårdmænd. Disse folk var velmenende, humant indstillede mennesker, der ved at stille sig i spidsen garanterede foreningens økonomiske stabilitet. De menige medlemmer var derimod hovedsageligt fra de lavere lag.

Under indtryk af den omtalte forarmning af arbejderklassen blev mange socialt interesserede borgere i 1850'erne og 1860'erne optaget af på forskellig vis at hjælpe. Man fandt hurtigt ud af, at direkte pengehjælp gennem velgørenhedsforeninger ikke nyttede meget. Sonne udtrykte bl.a., at pengehjælp ville sløve arbejderen i stedet for at »styrke ham til kampen i livet«¹¹. Vejen frem måtte være selvhjælp, og her var Kooperation en oplagt mulighed. Allerede i 1850'erne blev der oprettet flere kooperative indkøbsforeninger, især efter fransk forbillede, men næsten ingen viste sig levedygtige¹². Derimod

blev der op igennem 1860'erne oprettet mange stabile selvhjælpsforeninger i form af syge-, alderdoms- og begravelseskasser samt flere kooperative byggeforeninger. Hovedtanken var som nævnt selvhjælpen. Ved at gå sammen og betale faste ugentlige eller månedlige indskud, der blev forrentet, ville arbejderen være bedre rustet i tilfælde af uheld, og i byggeforeningerne ville man efter en årrække kunne opnå at få sit eget lille hus¹³.

Springet til også at gå sammen om noget så væsentligt som indkøb af levnedsmidler var ikke langt. Sonne var her den første der formulerede et helt program for, hvordan fællesindkøbsideen skulle realiseres. Hans tanker findes i det dengang meget udbredte og betydningsfulde lille skrift »Om Arbejderforeninger. Til oplysning og vejledning« (Kbh. 1867). Ved at indkøbe i store partier kunne man få varerne billigere. Ved uddelingen til medlemmerne skulle man i overensstemmelse med Rochdale-principperne (regnes for verdens første brugsforening, oprettet 1844) tage de gældende dagspriser for varerne. Herved ville medlemmerne samtidig foretage en slags opsparing, der skulle komme til udbetaling i form af dividende. Sonne så desuden i kooperationstanken en mulighed for arbejderen til at komme ud af det kreditsystem, hvori mange dengang var fanget ind. En bærende ide var nemlig kontantbetalingen. En anden fordel ved fælles storindkøb ville være, at man var sikker på altid at få gode og uforfalskede varer. Den sidste fordel, der ikke mindst for Sonne som præst spillede en meget vigtig rolle i argumentationen, var, at foreningerne ville føre medlemmerne op på et højere sædeligt, intellektuelt og socialt stade. Det sædelige skulle opnås ved, at arbejderklassens drikfældighed ville blive begrænset, når de opsparede en del af deres penge i foreningen. Et højere sædeligt stade hang også sammen med det intellektuelle. Arbejderklassen skulle være bedre oplyst, hvilket man ville opnå ved, at en del af overskuddet blev henlagt til læse- og forsamlingslokaler, bibliotek o.s.v.¹⁴. Den sociale højnelse ville helt naturligt blive opnået gennem de økonomiske fordele, samt ved at foreningen også skulle yde hjælp ved sygdom, alderdom og begravelse.

Sonnes forslag, der allerede i 1866 til dels blev realiseret ved oprettelsen af den første »rigtige« brugsforening i Danmark, Thisted Arbejderforening, greb i løbet af få år en mængde mennesker, især i borgelige reformkredse, hvorimod socialister århundredet ud afviste brugsforeningstanken. Arbejdernes levevilkår skulle ikke forbedres ved lapperier under borgerlig ledelse. Den eneste farbare vej var en omfordeling af produktionsmidlerne. Men som sagt slog Sonnes tanker an i mange kredse, i begyndelsen især i provinsbyerne – og herunder altså også i Varde.

Brugsforeningens første år

Den 6. januar 1868 blev det på en generalforsamling i Varde vedtaget at oprette en brugsforening og at få tilvejebragt det nødvendige økonomiske grundlag. Som noget usædvanligt var det håndværkerforeningen, der stod bag oprettelsen¹⁵. Håndværkerforeningen var blevet stiftet godt et år tidligere, den 1/12 1866 med redaktør Helms som initiativtager og første formand (indtil 1876). Helms stod allerede på det tidspunkt bag oprettelsen af andre humanitære selvhjælpsforeninger.

Rudolf Helms (1820-1878) blev født i Assens som søn af auditor Rasmus T. Helms. I 1848 oprettede R. Helms et juridisk kommissionskontor i Horsens, men journalistikken trak i ham, så i 1853 startede han som redaktør af »Nørrejylland Tilskuer« også i Horsens. Efter et halvt års forløb måtte han imidlertid standse på grund af manglende bevilling til at oprette eget trykkeri, en bevilling der dengang var meget vanskelig at få i de større købstæder. Han flyttede derfor til Varde, også fordi noget af familien allerede var bosat i byen, og der fik han kgl. bevilling. Støttet af bl.a. fætter, apoteker A. F. Helms, og købmand Ludvig Helms oprettede han den 7/7 1854 et trykkeri og begyndte samtidig at udgive Vesterjydsk Avis. Bladet skiftede i 1866 navn til Varde Avis og senere i 1872 til Ribe Amtstidende. I begyndelsen var avisen upolitisk med hældning til Bondevennerne, men med Grundlovsstriden 1865-66 nærmede den sig »Det Bergske Venstre« og blev ret snart et udpræget Venstre-organ. Rudolf Helms

var en meget initiativrig mand og markerede sig snart i byens selskabelige, politiske og faglige liv.

I 1856 var han medstifter af og i en periode meddirektør for den eksklusive klub »Enigheden«¹⁶, og i 1860 var han medlem af byrådet. I det faglige arbejde var hans største fortjeneste, at han stod bag håndværkerforeningens oprettelse i 1866. Året efter stod samme forening bag oprettelsen af en spare- og lånekasse. Den 1/1 1868 oprettedes endvidere en sygekasse, og som nævnt kun en uge efter en brugsforening. Slutstenen blev i 1875 lagt med oprettelse af en alderdomsunderstøttelsesforening¹⁷.

Da håndværkerforeningen stod bag brugsens oprettelse var det helt naturligt, at bestyrelsen kom til at bestå af medlemmer fra håndværkerforeningens bestyrelse, hvilket brugsens vedtægter, paragraf 5, i øvrigt krævede. Den første bestyrelse bestod af Rudolf Helms (formand), guldsmed N. Dam (næstformand), farver H. Kastoft (opkræver), garver N. Gotfredsen og skomager J. M. Brender. Desuden blev bestyrelsen suppleret med en kasserer, nemlig overlærer V. Larsen.

Brugsforeningens vedtægter fulgte nøje forbilledet fra Thisted. Det vil sige, at medlemsskabet var åbent for alle uanset køn, stand og stilling. Som medlem forpligtede man sig til at betale et ugentligt bidrag på mindst 8 sk. fra april til september og de øvrige seks måneder mindst 4 sk., indtil man havde et fuldt aktiebrev på 25 rigsdaler. Indskuddet blev forrentet med 5% og fungerede foruden at være en opsparing også som en del af foreningens driftskapital. Foreningens øvrige driftskapital skulle dækkes ved lån som medlemmerne hæftede solidarisk for. Varerne skulle sælges til dagspriser, hvorved der ville opstå et overskud. Dette skulle anvendes dels til en reservefond – 1% – og dels til afskrivninger på inventar – 10%. Desuden skulle der gerne blive penge til medlemsudbytte (dividende), ligesom der skulle henlægges 2% til et oplysningsfond.

Et afgørende princip var kontantbetalingen. Gæld »undergraver en mands selvstændige eksistens«, som Sonne advarende skrev i »Arbejderen«¹⁸ efter at Valby Arbejderforening i sommeren 1868, som den første havde åbnet for kreditgivning,

Bedtægter for Brugsforeningen for Varde Kjøbstad og Omegn.

§ 1.

Foreningens Formaal er ved frivillige Bidrag af Medlemmerne at danne et Fond for at sætte dem istand til et fordelagtigere Indkjøb af Livsforbrødenheder.

§ 2.

Dette Formaal søges opnaaet ved :

- a) at ethvert Medlem indskyder ugenlig i Maanederne April til September, begge medregnede, mindst 8 Sk. og i de andre 6 Maaneder mindst 4 Sk.,
- b) at de indkjøbte Livsforbrødenheder udsælges til Dagens Priser og at det vundne Overskud opspares og fordeles mellem Medlemmerne paa nedenfor nærmere bestemte Maade (i. § 6.)

Indkjøb og Udsalg sker udelukkende for kontant Betaling.

Fig. 1. Uddrag af brugsforeningens vedtægter, aftrykt i Varde Avis 27. januar 1868.

og Helms kunne i Varde Avis fuldt ud tilslutte sig dette¹⁹. Kontantbetalingen fastholdtes da også i Varde brugsforening i hele dens levetid. Det eneste punkt, hvor vedtægterne for Varde adskilte sig fra ophavet i Thisted, var i spørgsmålet om bestyrelsens sammensætning. Her fastslog § 5, at »Så længe håndværkerforeningen består, skal, indtil anderledes bestemmes, dennes bestyrelse altid være medlemmer af brugsforeningens bestyrelse . . .«²⁰. Disse love blev først vedtaget den 25. januar 1868, efter at man på generalforsamlingen den 6. i samme måned havde bemyndiget bestyrelsen til at udfærdige vedtægter, men sidstnævnte dato regnedes for foreningens stiftelsesdag. Der skulle dog endnu gå nogle måneder, inden foreningen kunne begynde vareuddelingen. Man måtte først have skaffet sig det fornødne underlag økonomisk og medlemsmæssigt. Fra starten tegnede 38 sig som medlemmer, og det blev nu bestyrelsens opgave at agitere for yderligere tilgang. Man indbød i Varde Avis »alle og enhver, uden hensyn til stand og stilling, i særdeleshed den uformuende befolkning i Varde købstad og omegn til som medlemmer at indtræde i foreningen«²¹. Brugsforeningen var i agitationsøjemed i besiddelse af et godt organ, nemlig formandens blad, Varde Avis. Foruden omtale af foreningens oprettelse bragte Rudolf Helms fra midten af januar og to uger frem nogle store uddrag af Sonnes skrift »Om Arbejderforeninger«, hvor der var fyldig omtale af, hvordan man i praksis skulle oprette brugs- eller husholdningsforeninger, som de kaldtes, og hvilke store fordele der var forbundet med at være medlem.

Men allerede længe før dette tidspunkt havde Helms ofret spalteplass på brugsforeningstanken. Meget tidligt, kun to måneder efter starten på Thisted Arbejderforening den 1. juli 1866, bragte han den første omtale. Under overskriften »Forsyningsforeninger« gjorde han rede for, at man i »enkelte af vore købstæder« havde startet forbrugsforeninger »for de mindre bemidlede og navnlig arbejdere«. Han betragtede ideen meget positivt, idet arbejderne derved kunne købe deres nødvendighedsartikler billigt, der kunne ydes kredit, og de kunne til en billig rente låne småsummer. Han sluttede med, at »ønskeligt ville det være, om man i hver provinsby ville følge de

Haandværkerforeningens første Bestyrelse.

I forreste Række fra venstre : Redaktør HELMS, Guldsmed DAM og Farver H. KASTOFT.
I anden Række fra Venstre: Skomager J. M. JENSEN BRENDER og Garver G. GOTFREDSEN.
I Baggrunden : Foreningens senere Formand, daværende Faktor BØLLING, der blev Ribe Amtstidende's Udgiver og Redaktør efter Helms og kort før sin Død indvalgt i Landstinget.

Fig. 2. Håndværkerforeningens første bestyrelse var identisk med den første bestyrelse i brugsforeningen. HVF's jubilæumsblad 1936.

givne eksempler og overalt oprette lignende forsyningsforeninger²².

Det er her tydeligt, at Helms endnu ikke var bekendt med Rochdaleprincipperne. Således mente han, at varerne skulle

sælges billigere og ikke til dagspriser, og videre gik han ind for kreditgivning. Der findes herefter ingen omtale i Varde Avis af brugsforeningssagen inden et år efter, og da sker det i forbindelse med udgivelsen af Sonnes bog²³. Helms introducerede bogens hovedtanker og blev hermed bekendt med principperne fra det første »rigtige« kooperationsprogram fra Rochdale. Ligesom andelsbevægelsen et par årtier senere bar Helms' tanker præg af en kraftig antikapitalisme. Det vil sige, at han uden at være socialist vendte sig mod kapitalismen. Han mente som mange liberale kritikere af kapitalismen, at det var mellemhandlerne, der fordyrede varepriserne. Man skulle derfor springe mellemhandlerleddet over og tage sagen i egen hånd og selv stå for vareindkøb og -uddeling. Derved ville varerne blive solgt til en »retfærdig« pris, og samtidig var man sikker på, at varerne ikke var forfalskede eller dårlige.

Under foreningens agitation for at skaffe medlemmer benyttede man sig foruden af Varde Avis også af »tillidsmænd« fra landet. På et møde den 13. februar samledes bestyrelsen med nogle af de mest fremtrædende mænd fra landbruget, således proprietær Niels Møller, Letbæk Mølle, proprietær C. Husted, Sædding-Nygaard, proprietær Jørgen Bych, Vittarpgård, gårdejerne Troels Lauridsen, Billumtarp, og P. Jørgensen, Hygum²⁴. De fire sidstnævnte blev optaget i bestyrelsen, således at den nu bestod af ialt 9 medlemmer: Helms, Dam, Kastoft, Gotfredsen, Brender, Husted, Bych, Lauridsen og Jørgensen²⁵.

Ifølge Helms' indlæg i »Arbeideren« (se note 24) gik det endnu sløvt med medlemstilgangen, men så kom nogle købmænd indirekte foreningen til hjælp. De startede nemlig en voldsom kampagne imod brugsforeningen, »en så voldsom modstand . . ., som endnu næppe er bleven vist nogen af de mange andre foreninger«²⁶. Virkningen var, stadig ifølge Helms, den stik modsatte af den tilsigtede, idet medlemmerne nu på grund af den megen omtale strømmede ind. Helms påstand skal tages med et gran salt, fordi den er led i hans agitation. Det er ikke muligt at konstatere, om medlemstilgangen først satte ind, da der opstod modstand mod foreningen. Sandsynligheden taler dog for, at det har spillet en vis rolle, og

Fig. 3. Parti fra Vestergade set fra Torvet, o. 1910. Brugsforeningen havde det første halve år udleveringssted i værtshusholder Peter Bøysens ejendom. Derefter flyttede man om på Torvet, men i 1871 vendte brugsen tilbage til Vestergade til hattemager Rathjes hus, der lå ved siden af det oprindelige brugsforeningslokale. Bøysens ejendom, der stadig eksisterer (med vævestue, kiosk og strømpeforretning) kan på billedet skimtes til venstre, huset med den hvide kvist. (Varde byhistoriske Arkiv).

hvor om alting er, så havde foreningen ved sin første generalforsamling den 30. juni ialt 278 medlemmer – en tilgang på 240 i forhold til starten²⁷.

Den 5. maj 1868 var forberedelserne så langt fremme, at brugsforeningen kunne åbne sit udleveringssted i værtshusholder P. Bøyesens gård i Vestergade. Allerede fra marts måned havde man påbegyndt et udsalg af brød²⁸. Der blev i marts og april måned solgt brød for 6 rigsdaler pr. dag og i alt bagt af 52 tdr. rug. Man fik efter aftale med en bager denne til at bage brød for 72 sk. pr. td. rug, hvilket lå lidt under normalprisen.

Driftskapitalen kom ellers hovedsageligt fra medlemmernes indskud. Af den samlede startkapital på små 1600 rigsdaler stammede omkring 1050 fra indskud og afdrag. De resterende 550 rigsdaler lånte man i håndværkerforeningens sparekasse.

Hvad kunne medlemmerne så få udleveret af varer? Foruden brød skriver Helms i en fortegnelse følgende: »Kaffe,

cikorie, St. Croix sukker, hvid og lysgul farin, melis, kandis, ris, rosiner, svesker, korender, sirup, ris- og sagomel, sago-gryn, kongothe, ingefær, nelliker, kanel, anis, kommen, søde og bitre mandler, tørrede kirsebær og pommeranser, peber, allehånde, muskatblommer, kardemomme, pommerans- og citronskal, hvid, gul og grøn sæbe, groft og Lyneborg salt, fine byg- og boghvedegryn, sigtet byg- og rugmel, svovlstikker, skrå- og røgtobak, sennep, eddike og stenolie²⁹. Som det ses var det primært daglige fornødenheder brugsen førte. Dog kan det undre, at foreningen forhandlede så mange krydderier i betragtning af, at målgruppen var de arbejdende klasser.

Som uddeler og sekretær ansatte man konsul A. C. Haunstrup, der ved siden af drev sin egen købmandshandel. Hans løn skulle først fastsættes efter 1. kvartal, ligesom man til den tid skulle tage stilling til, om han ville nedlægge eller fortsætte sin købmandsforretning. Det kan synes mærkværdigt, at en købmand blev uddeler, eftersom købmandsstanden gik så stærkt imod brugsforeningen. Det var imidlertid ikke et særsyn dengang, at en høker eller købmand blev uddeler, det skete da som regel, fordi deres forretning ikke gik så godt. Det specielle i dette tilfælde er, at konsul Haunstrup driver sin forretning videre sideløbende med uddelergerningen. En mulig forklaring kan være, at konsulen har fungeret som grossist for brugsen. Det fremgår ikke af nogen kilder, hvorfra brugsforeningen skaffede sine varer. På det tidspunkt eksisterede der endnu ikke nogen fællesindkøbsforening. Man har altså måttet købe enten hos grossist eller have opnået rabat hos en købmand, og her muligvis konsul Haunstrup. Under alle omstændigheder viser Haunstrup, at han ikke har delt den øvrige købmandsstands frygt for de nye forbrugsforeninger, men i dem har øjnet en ny indtægtskilde.

Den 30. juni kunne foreningen holde sin første generalforsamling efter 56 dages virke. Konsul Haunstrup kunne oplyse, at omsætningen havde været på 1680 rigsdaler og 1 skilling og fortjenesten på 195 rdr 5 mk og 11 sk. Dette må siges at være et ganske pænt resultat og gav da også et medlemsudbytte på 4%³⁰. Ikke desto mindre mente man, at omsætningen og udbyttet kunne være blevet større, hvis det ikke havde været

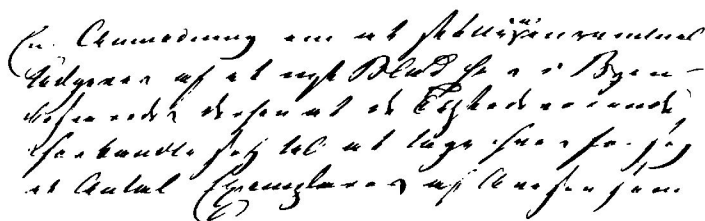
for den modstand, foreningen mødte fra købmændsside. For det første havde handelsstanden trykket sine priser så meget, at incitamentet til at gå med i brugsforeningen mindskedes. Dernæst konkurrerede man på ulige vilkår, idet brugsen kun solgte varer af første sortering, der var uforfalskede og ublandede, hvilket havde nedsat avancen. Videre var bestyrelsen ikke handelskyndig nok og kunne ikke ofre den fornødne tid, hvorfor det var nødvendigt at have ansat en forretningsfører (Haunstrup), der foreløbig lønnedes med 3% af omsætningen. Endelig hævdedes det, at mange havde afholdt sig fra medlemsskab af frygt for at blive skadet i deres borgerlige erhverv³¹. På trods af disse startvanskeligheder så man lyst på fremtiden og var forvisset om, at modstanden ville lægge sig.

Modstanden og foreningens videre virke

Helms påpegede i sin første formandsberetning, at godt nok havde modstanden skaffet foreningen stor tilslutning, men den havde naturligvis også hæmmet virksomheden »på andre måder«. Første gang vi hører om modstand mod brugsforeningen er i begyndelsen af marts, allerede inden den er startet. Helms redegør nemlig da i et tillæg til Varde Avis for en demonstration, der har rejst sig imod ham. Han refererer, at han af købmændene beskyldes for at være primus motor bag oprettelsen af brugsforeningen og videre, at en brugsforening i høj grad vil skade købmændsstanden og ødelægge byen, idet denne vil miste sit opland. Helms modargumenterer, at hvis landboerne ikke havde fået tilladelse til at handle i brugsen, ville de have dannet en forening på landet, og byen ville dermed helt have mistet kunder. Redaktør Helms beskyldes dernæst for altid at have været på nakken af købmændene, hvilket han ikke helt afviser, men som delvis bundet i en forskellig politisk opfattelse. Til sidst fremgår det af den lange artikel, at syv af byens købmænd har formået »et herværende ledigtliggende ungt menneske til at gøre forsøg på at etablere et andet blad her i byen«³².

Dette blad var »Vardeposten«, hvis første nummer udkom den 3. april 1868. Som redaktør fungerede det første år cand. jur. R. E. Albinus. Han var ca. 30 år og havde netop afsluttet

sin uddannelse. Midt i februar vendte han hjem for at bo hos sin stedfader, købmand E. Albinus, medens han ventede på at få embede. Han skriver i sin programerklæring, at han havde erfaret »ved samtaler med forskellige, at der på grund af Varde Avis' formentlig ensidige optræden og dens i det hele lidet tiltalende ånd og tone var stor misfornøjelse tilstede med dette blad . . .«³³. I et inserat i Ribe Stiftstidende skriver Albi-

En Anmodning om at støtte en eventuel Ud-giver af et nyt Blad her i Byen besvaredes derhen, at de Tilstedeværende forbandte sig til at tage hver for sig et antal Exemplarer af Avisen . . .

Fig. 4. Uddrag af Handelsforeningens protokol fra 24. februar 1868, hvor det vedtages at støtte oprettelsen af Vardeposten: »En Anmodning om at støtte en eventuel Ud-giver af et nyt Blad her i Byen besvaredes derhen, at de Tilstedeværende forbandte sig til at tage hver for sig et antal Exemplarer af Avisen . . .«. Varde byhistoriske Arkiv.

nus videre, at det er »såre naturligt, at en sådan ung mand fatter den beslutning at grundlægge et bogtrykkeri, samt udgivelsen af et blad, navnlig under byens nuværende forhold, da en temmelig stærk partistilling gør sig gældende«³⁴. Han nægter imidlertid på det bestemteste, at det er handelsstanden der står bag som grundlægger, »at udgiveren af det ny blad derimod støttes med pengelån eller kaution er rimeligt, da han blandt handelsstanden har flere pårørende«³⁵.

For Helms var der ingen tvivl – Vardeposten var oprettet af købmændene for at agitere imod brugsforeningen. Heri havde han ret, det var købmændene der stod bag oprettelsen. Vi er så heldige, at Varde Handelsforenings protokoller er bevaret fra starten i 1857. Fra generalforsamlingen den 24. februar 1868 ses det i protokollen, at foreningen tiltræder udgivelsen af et nyt blad efter »en anmodning«. Bladtanken ville blive realise-

ret, dersom de tilstedeværende ville forpligtige sig til hver at tage et antal eksemplarer af avisen. I alt tegnede 15 medlemmer sig for 66 eksemplarer. Der er ingen tvivl om, at brugsforeningsspørgsmålet har spillet en rolle i bevæggrundene for at oprette et modblad. Alene i maj, da brugsen åbnede, bragte Vardeposten 4 artikler imod brugsforeningen³⁶, herefter stilledes kampagnen af og blussede først op igen i 1871 i forbindelse med håndværkerforeningens splittelse (herom senere). Men udover at have et talerør i denne sag havde det også betydning for handelsstanden at have et organ, der i øvrigt kunne forsvare denne klasses interesser.

Albinus' modstand mod brugsforeningerne gik på, at de ville ødelægge handelsstanden og dermed byerne. De kunne have en vis berettigelse, hvor købmændene tog overpriser samt i fabriksbyer, men da priserne i Varde var rimelige, og da der af industrivirksomheder kun fandtes et jernstøberi, så han ingen som helst grund til at oprette en brugsforening. Hvad der ifølge Albinus især gjorde Varde brugsforening så farlig var, at den også henvendte sig til oplandet, hvilket betød, at bønderne ikke mere kom til byen for at handle, men kun kom til markeder og efter lægehjælp³⁷. Ugen efter (19/5-1868) stod der i et indlæg, sandsynligvis skrevet af redaktøren selv, at blev alle medlem af brugsforeningen ville købmændene gå ned og ejendommenes værdi ville falde. Arbejderklassen ville så mangle arbejde, og byerne ville gå »deres fuldstændige undergang i møde«. Det var således dystre perspektiver, brugsforeningens oprettelse tegnede!

Der var nu ro i brugsforeningen frem til foråret 1869, og Vardeposten indeholdt kun få spydige indlæg om brugsforeningen. Denne gled på den anden side også ind i en mere rolig udvikling. Medlemstallet steg kun langsomt, 1. oktober 300 medlemmer og ved årets udgang 321³⁸. Udbyttet lå ved disse to kvartalsopgørelser på 5% efter afskrivning på inventar og lån. Omsætningen i juli kvartal var i forhold til april kvartal steget fra 1680 rdr. til 2156 rdr., medens fortjenesten var faldet fra 195 rdr. til 107 rdr.³⁹.

I forhold til de øvrige husholdningsforeninger i landet lå Varde brugsforening medlemsmæssigt ret godt placeret, idet

den kun var overgået af Randers Arbejderforening (487 medlemmer). Hvad angår omsætningen i 1868 kom den op på 7401 rdr. (4. højst). Fordelt på de to hele kvartaler betyder det en lille omsætningsstigning pr. medlem, nemlig fra godt 7 rdr. i gennemsnit i juli kvartal til godt 11 rdr. i oktober kvartal⁴⁰. Alligevel er der tale om meget små beløb, hvis man ser indkøbene i forhold til hvert medlems samlede forbrug. Ifølge Th. Sørensens undersøgelse af 22 arbejderfamiliers levevilkår i Hobro i 1879 brugte hver familie 300-375 kr. årligt på fødevarer, belysning, vask, tobak og spiritus⁴¹. Overføres disse oplysninger på forholdene i Varde, hvor gennemsnitsfamilien skønsomt har haft et forbrug på omkring 175 rdr. (= 350 kr.) årligt, fremgår det, at medlemmerne i sidste halvår af 1868 kun har placeret 20-25% af deres forbrug i brugsforeningen. Men de 7401 rdr., som i 1868 var anvendt til indkøb i brugsforeningen, betød, at byens handlende gik glip af et tilsvarende beløb. De kunne tilmed se, at omsætningen var stigende, og at de følgelig ville blive ramt endnu hårdere på deres brød fremover. Situationen forværredes yderligere af, at der var blevet oprettet en filial af brugsen i Stausø ved Henne. Købmændene kunne heri kun se en bekræftelse på de bange anelser, de hele tiden havde haft, nemlig at brugsforeningen ville stjæle oplandet fra dem. Desværre ved vi ikke meget om denne filial, heller ikke hvornår den er oprettet. Men det kan fastslåes, at den senest er oprettet i april 1869, da den på det tidspunkt omtales i en skrivelse. Bestyrer af filialen var gdr. Martin C. Haahr, der formedelst 400 kr. årligt (ofte i naturalier) solgte brugsvarerne fra sin gård i Stausø. Filialen gik efter ca. 1 år konkurs og blev i stedet overtaget af storkøbmanden i Varde, J. W. Palludan⁴².

Der var altså al mulig grund for købmændene til at gå i aktion, og deres næste udspil fulgte i marts-april 1869. Varde Handelsforening indgav da en forespørgsel til indenrigsministeriet, hvor man dels ankede over, at brugsforeningen solgte varer uden næringsbevis, og dels at der fra filialen i Stausø blev forhandlet brændevin uden bevilling. Indenrigsministeriet svarede i en skrivelse af 22. april, at »foreningen, da den har etableret flere for alle tilgængelige udsalgssteder, må, uanset

at afsætning kun tilsigtes foreningens egne medlemmer, være pligtig til at erhverve sædvanlig næringsadkomst« og videre »at den kun efter dertil meddelt bevilling kan have udsalg af brændevin på landet«⁴³. Indenrigsministeriet fastslog således, at skønt brugsforeningen kun var beregnet for udsalg til medlemmer, så var der alligevel tale om »åben bod«, der var tilgængelig for alle, hvorfor foreningen var pligtig til at løse næringsbevis. Helms argumenterede kraftigt imod og hævdede, at der overhovedet ikke var tale om noget udsalg, men om udlevering. Som understregning af dette stod der på indgangsdøren »Brugsforeningens udleveringssted«⁴⁴. Det kunne ikke være rimeligt, at man skulle erholde næringsbevis, blot fordi nogle familier eller medlemmer gik sammen om at købe varer ind for på den måde at opnå rabat. Det ville også være en »skrigende uretfærdighed« at det overskud, der evt. opstod, skulle beskattes. Det betød, at den samme mand ville blive sat i skat to gange, og mere grotesk at en mand, der ikke betalte skat, ved en foreningsskat ville komme til det⁴⁵. Varde brugsforening nægtede derfor at følge indenrigsministeriets skrivelse og ønskede at få sagen prøvet ved domstolene. Under processen standsede man dog udleveringen af brændevin fra Stausø-filialen⁴⁶, hvad man led et »betydeligt tab ved«⁴⁷. I første omgang kom spørgsmålet for politiretten i Varde, hvor foreningen den 19. juli 1869 blev dømt for uberettiget næringsbrug⁴⁸.

For at opnå en endelig afklaring anlagde det offentlige på foranledning af Varde handelsforening sag mod Helms i hans egenskab af formand for foreningen. Sagen kom for Landsretten i Viborg, hvor det bl.a. blev fremført af anklageren, at nogle af brugsforeningens medlemmer enkelte gange havde ladet ikke-medlemmer benytte deres kontrabøger til at købe varer for i foreningen⁴⁹. Ved dommen, der blev afsagt den 27. september samme år kom dette misbrug dog ikke til at spille nogen rolle. Redaktør Helms blev fuldstændig frifundet for det offentlige tiltale, og sagens omkostninger skulle betales af det offentlige. I dommens præmisser hedder det bl.a.: ». . . Da Foreningens virksomhed må anses indskrænket til en fordeling mellem medlemmerne indbyrdes af de for deres sammen-

skudte penge indkøbte varer, findes den ikke i og for sig at kunne betragtes som en næringsdrift, der kunne medføre forpligtelse til at tage borgerskab . . . »⁵⁰. Den 28. januar 1870 stadfæstede Højesteret Landsrettens afgørelse og præmisser. Hermed var det helt klarlagt, at foreningen ikke skulle løse næringsbevis.

Ikke alene var der nu fundet en afgørelse på Varde brugsforenings juridiske status – der var samtidig også fundet en principiel afgørelse, der gjorde en ende på flere års rådvildhed fra statsmagtens side i dens forhold til arbejderforeninger og Kooperationer.

Arbejderforeningerne var af så ny dato, at der lovgivningsmæssigt endnu ikke var taget højde for denne særlige type foreninger, endsiige havde dannet sig en form for præcedens. Næringsloven af 1857 kunne af gode grunde ikke omhandle selvhjælpsforeninger, da de først for alvor kom frem i 1860'erne. Ikke desto mindre henholdt man sig til næringslovens §4, skønt denne paragraf kun taler om aktieselskaber. Fra foreningernes side måtte man tage afstand fra det offentlige påberåbelse af næringslovens § 4. For det første omhandlede loven kun håndværks- og fabriksdrift samt handel og beværtning, og brugsforeningerne foretog ikke handel, så længe der kun uddeltes til medlemmer. For det andet var der ikke tale om aktieselskaber⁵¹. I erkendelse af lovgivningsmagtens usikkerhed tiltrådte godt tredive kooperative foreninger i august 1869 en adresse til den fungerende indenrigsminister, justitsminister C. Nutzhorn, hvori foreningerne redegjorde for de vanskeligheder, de mødtes med fra statens side. Man ønskede stempelbegunstigelse (opnåedes i 1870), ingen næringsbevis for brugsforeninger der kun handlede med medlemmer, frihed for næringssskat, afklaring i brændevinsspørgsmålet (opnåedes i 1870) m.m. Højesteretsdommen i Varde-sagen bevirkede en afklaring og dannede præcedens. Således blev den optaget i den reviderede næringslov af 1873, hvor det endeligt blev fastslået, at brugsforeninger, der kun solgte til medlemmer, ikke skulle have næringsbrev⁵².

Fremtiden så nu noget lysere ud for Varde brugsforening ved indgangen til 1870'erne. Hvorledes regnskabsåret 1869

gik, vidner ingen statistik om. I »Arbejderens« statistik for husholdningsforeningerne for 1869 er Varde med, men har ikke opgivet tal for omsætning og fortjeneste. Det oplyses kun, at medlemstallet er steget til 370 ved årets udgang⁵³, og at udbyttet i juli kvartal var 4%⁵⁴. Når omsætningstallet ikke er opgivet, kan det formentlig skyldes, at året på grund af de mange forstyrrelser har været mindre indbringende, og at Helms ikke har villet oplyse om en nedgang af hensyn til modstanderne. I øvrigt sluttede året med, at man på en generalforsamling i Henne Kirkeby nedlagde Stausø-filialen⁵⁵ og i stedet flyttede den til Otrup⁵⁶.

Brugsforeningen fik imidlertid ikke lov til at være i fred ret længe. Kun 6 uger efter, at Højesteret havde stadfæstet, at foreningen ikke skulle løse næringsbevis, besluttede byrådet den 5. marts, at brugsen skulle betale skat af sit overskud. Helms nægtede under henvisning til både lands- og højesteretskendelsen, hvori foreningens virksomhed ikke betragtedes som næringsdrift, men som en fordeling mellem medlemmerne af varer for deres sammenskudte penge. Enkeltpersoner blev jo heller ikke beskattet af den fordel, de fik ved at købe stort, lige så lidt kunne man beskatte forbrugere, der gik sammen om at købe stort ind. Der kunne derfor ikke være tale om at betale skat af overskuddet. Dels ville nogle komme til at betale skat to gange, dels ville småkårsfolk, der var fritaget for kommuneskat, på denne måde blive beskattet, og endelig ville udenbys medlemmer komme til at betale skat til en kommune, som de ikke boede i⁵⁷. Protesterne hjalp ikke, tværtimod gjorde skatteopkræverne udlæg i et fad eddike⁵⁸. Brugsforeningen indkaldte da byrådet for Varde købstads Forligelseskommision, hvor ovenstående argumenter blev gentaget. Der kunne imidlertid ikke opnås forlig, og sagen blev henvist til domstolene⁵⁹. Ved Landsretten i Viborg fik brugsforeningen ikke medhold som året tidligere, idet retten sendte sagen tilbage til fornyet behandling i underretten, og tilmed blev brugsen tilkendt alle sagens omkostninger⁶⁰. Det ville sige, man skulle begynde forfra med sagen ved underretten – oven i købet med ringe udsigt til at blive frikendt. Eftersom kilderne er tavse om et videre forløb i sagen, må det antages, at bestyrelsen har opgivet sagen

og affundet sig med skatteudpantningen⁶¹. Af skatteligningen for 1870 kan det konstateres, at brugsforeningen i 1869 er blevet ansat til 350 rdr. i anslået indtægt, hvoraf den skattepligtige indkomst udgør 75 rdr. Heraf skulle betales 4 rdr. i skat samt 2 rdr. i næringskat⁶².

Under hele sagens forløb fik brugsforeningen naturligvis meget opbakning i Arbeideren, da »Vardeforeningens kamp på en måde er en forpostfægtning for alle husholdningsforeninger«⁶³. På grund af de meget usikre retslige forhold, der knyttede sig til brugsforeningsbevægelsen, var det nødvendigt at opnå faste afgørelser gennem domstolene for på den måde at få foreningernes fremtidige status klarlagt. Således havde der været tilfredshed med, at Varde brugsforening havde ført næringsbevis-spørgsmålet frem til højesteret, det havde haft »sin store betydning for husholdningsforeningerne, der derved først fik et bestemt fodfæste, hvilket de tidligere havde savnet«⁶⁴. Til hjælp til omkostningerne i skattesagen foranstaltede Faber i Arbeideren en indsamling blandt de øvrige arbejderforeninger, i alt blev der indsamlet 47 rdr.⁶⁵.

Trods problemerne udadtil eller måske netop på grund af dem oplevede foreningen 1870 som et ganske pænt år regnskabsmæssigt. Omsætningen løb op i 15.170 rdr. fordelt på 400 medlemmer, og fortjenesten blev på næsten 900 rdr.⁶⁶. Fordeles indkøbene på hvert medlem, hvor der for nemheds skyld regnes med 400 medlemmer gennem hele året, giver det et årligt gennemsnitligt indkøb for ca. 38 rdr., svarende til omtrent af årsforbruget. Det gennemsnitlige medlemsindkøb steg altså ikke fra 1868 til 1870 (jvf. s. 11). Gennemsnittet for en række af de øvrige brugsforeninger ansatte Faber til mellem 55 og 65 rdr.⁶⁷. I øvrigt blev varesortimentet gradvist udvidet, så man nu også kunne tilbyde lybske pølser, saltede kødpølser, engelsk tebrød, islandsk klipfisk, chokolade, rullergryn (fine boghvedegryn), humle, palmesæber, søm, soya og taffelsalt⁶⁸.

Brugsforeningens sidste år

Det er klart, at de mange brydninger, brugsforeningen måtte igennem, gav nogle spændinger indadtil blandt håndværker-

foreningens medlemmer. Der opstod efterhånden en opposition imod den kurs Helms førte. Dels kostede det bestyrelsen mange kræfter at føre de forskellige opslidende retssager, hvorfor der ikke kunne blive meget tid til håndværkerforeningens øvrige aktiviteter, og dels kostede retssagerne også penge, præcist hvor mange vides ikke. I begyndelsen af januar 1871 eksploderede utilfredsheden. Ved et møde den 5. januar vedtog 49 af håndværkerforeningens medlemmer – ca. $\frac{1}{2}$ af medlems-tallet – et andragende til bestyrelsen, hvor man bl.a. også behandlede brugsforeningsspørgsmålet. »Forsamlingen anser det for ønskeligt, om brugsforeningen kunne blive adskilt fra håndværkerforeningen, fordi

- 1) en overvejende del af håndværkerforeningens medlemmer ikke er medlem af brugsforeningen,
- 2) medlemmer til bestyrelsen kun kan vælges iblandt medlemmer af begge foreninger, hvorved håndværkerforeningens valg begrænses på en for foreningen skadelig måde, samt
- 3) fordi at, da den overvejende del af brugsforeningens medlemmer er landboere og håndværkerforeningen uvedkommende, så antages det, at begge foreningers tarv og interesse bedst ville varetages, når hver forening havde sin egen bestyrelse«⁶⁹.

Det var altså en ret udbredt opfattelse, at brugsforeningen burde udskilles fra håndværkerforeningen. Samtidig viser pkt. 3, at tyngdepunktet i medlemsskaren helt er flyttet over på oplandet, medens det i begyndelsen lå blandt håndværkere og arbejdere i Varde. Ud over kritikken af brugsforeningen var man også meget utilfreds med Helms og bestyrelsen, som beskyldtes for at skalte og valte med foreningens midler og begunstige egne tilhængere. Således skulle Helms' stedsøn, typograf I. S. Bølling, have opnået mange fordelagtige lån i foreningens sparekasse. Man sagde senere rent ud, at man ikke var »i stand til at fare under flaget af 1866, inden skibet erholder en ny kaptajn«⁷⁰. Tre dage efter andragendets vedtagelse blev 23 af underskriverne ekskluderet og samme dag, den 8. januar oprettedes »Håndværkerforeningen af 1871« med foreløbig 34 medlemmer og med jernstøber A. Bjelke som for-

mand⁷¹. Det var naturligvis uholdbart med to håndværkerforeninger i en by af Vardes størrelse med ca. 150 håndværkere⁷². Der blev foretaget flere forsøg på en sammenlægning, og hver gang med et krav fra den nye forening om, at brugsforeningen skulle være den samlede håndværkerforening uvedkommende⁷³. Først i 1876 lykkedes det⁷⁴, men inden da havde brugsforeningen drejet nøglen om. Af et bestyrelsesmøde den 2. juli 1872 fremgår det, at foreningen lige så stille er ophørt⁷⁵.

Om brugsforeningens virke de sidste halvandet år vides meget lidt. Foreningen figurer ikke i Arbejderens statistik, og Varde Avis oplyser intet om omsætning, udbytte m.v. Ikke desto mindre synes der at have været uformindsket aktivitet. Da konsul Haunstrup efter et halvt års virke som uddeler havde trukket sig tilbage overtog købmand A. Andersen hvervet pr. 2. oktober 1868 for en løn af 300 rdr. årligt. Ved samme lejlighed flyttede man udleveringslokalet fra P. Boyesens gård i Vestergade til købmand Andersens gård på torvet. På et tidspunkt overvejede man at købe en ejendom på grund af pladsmangel, men tanken blev opgivet⁷⁶. I stedet flyttede brugsforeningen i 1871 til hattemager H. N. Rathjes lokaler i Vestergade, hvor den forblev til lukningen⁷⁷. Bestyrelsen undergik i perioden en ret stor udskiftning. Den oprindelige 9 mands bestyrelse blev i 1869 skåret ned til 7, Kastoft, Gotfredsen og de to gårdejere, T. Lauridsen og P. Jørgensen gled ud, og de to nye blev værtshusholder Chr. Blinkenberg og skomager J. Seested. I 1871 blev bestyrelsen yderligere beskåret til 5 medlemmer, nemlig til redaktør Helms og skomager J. Brender, der også var genganger. De tre nye var maler H. Holdt, sadelmager J. Tarp samt smed C. Hansen⁷⁸.

På grundlag af skatteligningslisterne kan der i øvrigt konstateres en tydelig nedgang i bestyrelsesmedlemmernes gennemsnitlige indkomst.

Til de to første bestyrelser skal lægges oplandsrepræsentanternes indkomst (2 proprietærer og 2 gårdejere). Dette forstærker indtrykket af en for den tid meget typisk brugsforening, hvor det var de velbeslåede, der sad i de første bestyrelser for at garantere foreningens sikkerhed. Det kan synes mærkeligt,

Fig. 5. Martin C. Haahrs gård i Stasø, Henne sogn, hvor Varde brugsforening havde filial o. 1869. Filialen flyttedes herfra til Outrup til en tidligere høker-butik.

Længen til højre er nyere, opført ca. 1920. (Foto J. Uhre Schmidt).

Tabel 1. Bestyrelsesmedlemmernes anslåede indtægter og i parantes deres skattepligtige indkomst (i rigsdaler).

1. bestyrelse 1868		2. bestyrelse 1869		3. bestyrelse 1871	
red. Helms	1500 (1100)	red. Helms	1500 (1100)	red. Helms	1400 (950)
garver Gotfredsen	1200 (800)	værtsh. Blinkenberg	850 (500)	sadelmager Tarp	450 (175)
guldsmed Dam	600 (275)	guldsmed Dam	600 (275)	maler Holdt	400 (150)
farver Kastoft	500 (200)	skomager Seested	350 (125)	smed Hansen	400 (150)
skomager Brender	500 (200)	skomager Brender	500 (200)	skomager Brender	500 (200)
4300 (2575)		3800 (2200)		3150 (1625)	

Kilde: Skatteligningslister i Varde Avis, dec. 1869 og Vardeposten dec. 1871, 1872 og 1873.

Anm.: Bestyrelsesmedlemmerne fra oplandet er ikke med på listen.

at oplandsrepræsentanterne gled ud, når vi samtidig ved, at medlemsskaren efterhånden mest stammede fra oplandet. Svaret skal nok søges i, at bestyrelsen er kommet under pres fra

håndværkerforeningens medlemmer, der har ønsket en bestyrelse bestående udelukkende af håndværkere.

Man skulle mene, at den sidste skattesag og håndværkerforeningens splittelse havde lammet brugsforeningen, men det er der intet, der tyder på. Det kan til eksempel nævnes, at man ved en ekstraordinær generalforsamling den 11. september 1871 ville søge at genoptage brændevinssalget efter at det var blevet standset i forbindelse med den første retssag om næringsbevis⁷⁹. Med vedtagelsen af lov af 2. juli 1870 lå det fast, at det var tilladt at fordele brændevin, blot foreningen betalte for en speciel brændevinsbevilling⁸⁰. Et andet eksempel på foreningens livskraft er, at man i foråret 1872 begyndte forhandling af markfrø, hvad man ikke tidligere havde haft på varelisten⁸¹. Til sidst må det også nævnes, at redaktør Helms ikke havde tabt modet og visionerne trods den megen modgang. Han var medvirkende ved dannelsen af »Fællesforeningen for Danmarks Husholdningsforeninger« på et møde i København i juli 1871. Under forhandlingerne foreslog Helms, at fællesforeningen ud over at være et rådgivningsorgan med »Arbejderen« som centrumfigur også burde tage sig af fællesindkøb og oprette et fælleslager. Forslaget blev dog nedstemt og først i midten af 1880'erne var tiden moden til at realisere Helms' tanker med oprettelsen af forskellige indkøbsforeninger.

Men hvorfor måtte brugsforeningen lukke, når den tilsyneladende gik så godt? Samtiden var ikke i tvivl – »Arbejderen« meddelte således kort, at foreningen var bukket under for de mange kampe, den havde måttet føre⁸². At retssagerne ikke kan have været årsagen, skulle være fremgået af foranstående der viser ufortræden aktivitet. Det er heller ikke troligt, at en drastisk omsætningsnedgang kan have gjort en videreførelse umulig. Godt nok har vi ingen regnskabstal for det sidste halvandet års virksomhed, men tiden indtil da viste en stor omsætningsfremgang, og som nævnt udvidedes varesortimentet yderligere det sidste år. For mig at se ligger årsagen til lukningen i indre spændinger i håndværkerforeningen. Bestyrelsen og især redaktør Helms led et stort prestigetab ved dannelsen af den alternative håndværkerforening. Bedre blev det ikke af, at formanden for sidstnævnte forening, jernstøber A.

Bjelke, også blev formand for den nye »Vestjysk Industriforening«, der blev dannet den 3. juni 1871. Ved siden af Bjelke blev også drejer D. Madsen (suppleant) og rebslager H. Hansen fra den nye håndværkerforening indvalgt⁸³. Rebslager Hansen var fra 1869 og indtil bruddet kasserer i brugsforeningen⁸⁴. Foruden de fire håndværkere bestod industriforeningen af to fremtrædende købmænd, C. Cohn og Jens Thomsen samt dyrlæge J. Berg. Dette antyder, at »Håndværkerforeningen af 1871« har udgjort højre-fløjen blandt håndværksstanden. En yderligere understregning af denne politiske placering viser sig ved, at den højre-sindede Vardeposten på den ene side gav den nye håndværkerforening sin fulde støtte og god omtale, medens foreningen på den anden side villigt brugte Vardeposten som sit organ⁸⁵.

Polariseringen mellem de to håndværkerforeninger må have gjort det klart for Helms, at den helt nødvendige sammenlægning kun kunne ske, hvis brugsforeningen blev opgivet. Samtidig måtte Helms og den øvrige bestyrelse kæmpe mod en modstand fra deres egen medlemskreds. Eksklusionen af de 23 medlemmer blev nemlig foretaget egenmægtigt af bestyrelsen uden en generalforsamlingsbeslutning, og stemningen forværredes ved, at yderligere 20 medlemmer blev ekskluderet på grund af restancer. En nervøsitet bredte sig følgerigt og medførte mandatnedlæggelser⁸⁶. I denne situation kan det have været for stor en arbejdsbyrde for bestyrelsen at klare arbejdet både i den genstridige håndværkerforening, i dennes spare- og lånekasse samt i dens sygekasse. Der var desuden aldrig blevet lagt skjul på, at brugsforeningsarbejdet var tidkrævende, især fordi bestyrelsen ikke var handelskyndig nok⁸⁷. Ydermere har det været fristende at komme af med brugsforeningen, fordi den mere og mere måtte føles som noget for håndværkerne uvedkommende. Af andragendet til bestyrelsen den 5. januar 1871 fremgik det jo, at kun en lille del af håndværkerne var medlemmer af brugsforeningen, og at tyngdepunktet lå på landet. Sammenfattende vil jeg mene, at der var flere be væggrunde til at nedlægge brugsforeningen, men – overraskende nok – tilsyneladende ingen økonomiske årsager. Nedlæggelsen blev ikke den store begivenhed i lokalpressen, som man måske

kunne have forventet. Vardeposten giver end ikke et par triumferende ord med på vejen, og Varde Avis omtaler heller ikke nedlæggelsen med et ord. Blot får vi at vide, at der den 23. august 1872 efter begæring af brugsforeningens bestyrelse afholdtes auktion i lokalerne i Vestergade over forskellige handelsvarer som hør, humle, rom, et fuldstændigt butiksinventar, en trækvogn, tønder, fustager m.m.⁸⁸.

Til sidst kan man spørge, hvor stor betydning brugsforeningen egentlig havde? Her må det konstateres, at den ikke nåede at opfylde sit ret så idealistiske mål, nemlig at hæve den moralske standard hos arbejderklassen i Varde og omegn. Dette ambitiøse mål skulle realiseres ved hjælp af oplysningsfonden, der skulle tilføres 2½% af overskuddet. Beløbet skulle anvendes til bogindkøb, foredrag, bygning af læsesale og lignende. Det første regnskabsår henlagdes 7 rdr. til fonden, svarende til ¾%⁸⁹, og i 1870, som er det eneste år, hvor vi derudover har oplysninger, blev der henlagt godt 22 rdr., hvilket var en opfyldelse af de vedtægtsmæssige 2½%⁹⁰. Skønsmæssigt kan den samlede fondsstørrelse anslås til mellem 50 og 75 rdr., der, omend bedre end ingenting, ikke har kunnet forslå meget.

Vi hører da heller ikke i brugsforeningens levetid om, at der er gjort brug af midlerne. Derimod forsøgte håndværkerforeningen i efteråret 1872 at holde »foredrag og oplæsninger af belærende og morende indhold« for medlemmerne i konditor Kaas' lokaler hver mandag, hvor der desuden skulle være fremlagt forskellig litteratur til gennemlæsning⁹¹. Hvorvidt forsøget blev bragt ud i livet vides ikke. Det er tænkeligt, at håndværkerforeningen har brugt midlerne fra den da opløste brugsforenings oplysningsfond til formålet.

Det andet hovedformål foreningen stillede sig – at hæve medlemmernes materielle kår – bar naturligvis også kun begrænset frugt, for hvorledes skulle man kunne bringe folk ud af fattigdom blot ved at sælge dem deres livsfornødenheder nogle procent billigere gennem dividende? Lidt gav det dog, og som noget positivt må det også nævnes, at medlemmerne fik større indsigt i og større tryghed ved varenes kvalitet.

Set i et bredt perspektiv havde »Brugsforeningen for Varde og omegn« sin store betydning ved den højesteretskendelse,

som den udløste. Ved denne dom blev det fastlagt definitivt, at en brugsforening, der kun handlede med medlemmer, ikke skulle løse næringsbevis. Desværre fik brugsforeningen i Varde ikke selv megen glæde af denne fritagelse, idet den opløstes på grund af indre splid.

Kilder

Kilderne udgøres i første række af »Varde Avis«, »Vardeposten« og »Arbeideren«. Helt naturligt var der i Varde Avis en fyldig omtale af brugsforeningen og dens udvikling, eftersom redaktøren var identisk med foreningens formand. Efter 1870 svinder omtalen kraftigt ind og begrænser sig til små notitser fra generalforsamlinger. Vardeposten er også vigtig, fordi den indeholder modstandersynspunkterne. »Arbeideren« er absolut den vigtigste kilde, når man skal beskæftige sig med den tidlige brugsforeningsbevægelse. Det udkom månedligt i perioden 1868-76 og blev udgivet af foreningen »Associationen« i København. Bogholder og senere sparekasseinspektør V. S. V. Faber (1828-99) var hoveddrivkraften og skrev det meste af tidsskriftet. Han gjorde en ihærdig indsats for brugsforeningernes udvikling, og takket være Faber er vi i besiddelse af nogle fyldige og detailrige statistikker over de første foreninger.

Frits Pedersen har i »Varde Haandværkerforening 1866-1916« og P. Friis i »Varde Haandværkerforening 1866-1966« en ret bred beretning om brugsforeningen ud fra forhandlingsprotokollerne. Sidstnævnte jubilæumsskrift må dog læses med varsomhed, da det indeholder en del upræcise oplysninger. Desuden har jeg gennemset protokollerne fra Varde Handelsforening og fra Varde byråd. Protokollerne befinder sig henholdsvis på Varde Byhistoriske Arkiv og Landsarkivet i Viborg.

Arb. = Arbeideren

VA = Varde Avis

VP = Varde-Posten

Noter

1. Sv. Aa. Hansen: »Økonomisk vækst i Danmark«, bd. I, Kbh. 1976, s 126-30.
2. Preben Dollerup: »Brugsforeningerne 1866-1896«, Kbh. 1966, s 24.
3. Se Sv. Aa. Hansen bd. II, bilagstabel 15.
4. Henning Grelle: »Socialdemokratiet i det danske landbrugssamfund 1871-ca. 1903«, SFAH skriftserie nr. 7, Kbh. 1978, s 27 og Sv. Aa. Hansen, bd. I, s 226.
5. Hans Jensen: »Dansk jordpolitik 1757-1919« Kbh. 1945, bd. II, kap. 13 og 14, og H. Grelle s 25.

6. En meget nøjsom og sparsommelig husmandsfamilie kunne leve for 200-250 rdr. årligt. V. Falbe Hansen: »Til belysning af arbejderspørgsmålet på landet«, i Ugeskrift for Landmænd 1872, s 141-56.
7. Stat. oplysninger 1876, nr. 7, tabel XI.
8. Varde Avis 14/1 1868.
9. Grændsebladet 25/7 1868.
10. Arbeideren havde således mange hårde bladpolemikker med Louis Pio's »Socialisten«.
11. Refereret fra Dollerup s 56.
12. Smst. s 33.
13. Smst. s 36.
14. Dollerup s 55.
15. Faber skriver i en artikel i Arb. 1869, s 70f, om håndværkerforeningen, at den ved sit bredt favnende virke kun kan sammenlignes med de danske selvhjælpsforeningers flagskib »Arbejderforeningen af 1860« i København, ledet af den nationalliberale politiker, C. V. Rimestad.
16. Ribe Amtstidende, jubilæumsavis 1929.
17. Se Frits Pedersen og P. Friis.
18. 1868, s 60f.
19. VA 15/10 1868.
20. Vedtægterne er aftrykt i VA 27/1 1868.
21. VA 14/1 1868.
22. Vesterjydsk Avis 4/9 1866.
23. VA 15/10 og 29/10 1867.
24. Frits Pedersen, s 10 samt Arb. 1868, s 29. Helms skrev til Arb. juli-nr. et længere stykke om Varde brugsforenings start.
25. Overlærer Larsen trådte ved denne ændring ud, men bestred dog kassererhvervet endnu et halvt år.
26. Arb. 1868, s 29.
27. VA 1/7 1868 og Arb. 1868, s 40.
28. Det var et almindeligt træk hos flere af de første brugsforeninger, at de startede med brødudsalg inden den officielle åbning for på den måde at skaffe øget driftskapital. Se Poul Sveistrup: »Om Brugsforeninger«, Studenterksamfundets Småskrifter, nr. 45-46, Kbh. 1867, s 33.
29. Arb. 1868, s 29.
30. Arb. 1868 s 40 samt VA 1/7 1868.
31. Smst.
32. VA 2/3 1868.
33. VP 3/4 1868.
34. Ribe Stiftstidende 26/3 1868.
35. Smst.
36. Den 12., 15., 19. og 23. maj.
37. Ribe Stiftstidende 26/3 1868 og VP 12/5 1868.
38. Arb. 1869, s 36-37, »Statistik over husholdningsforeninger i Danmark i 1868«.
39. Arb. 1869, s 16 samt VA 27/10 1868 og 30/1 1869.

40. I juli kvartal købte 300 medlemmer for 2.156 rdr. og i oktober kvartal købte 321 medl. for 3.565 rdr. Regnestykket kan naturligvis kun lade sig gøre ved, at man ser bort fra, at medlemstallet ikke er ens gennem hele kvartalet. Tallet for omsætningen pr. medlem ligger derfor i underkanten.
41. Th. Sørensen: »Et bidrag til belysning af købstadsarbejders vilkår«, Kbh. 1880.
42. Martin C. Haahrs erindringer i E. Kappelskovs »Om Henne sogn gennem tiderne«, Stausø 1969, s 184-87.
43. VA 1/5 1869.
44. Arb. 1869, s 20.
45. Smst.
46. VA 24/5 1869.
47. Arb. 1869, s 96.
48. Dollerup, s 100.
49. Arb. 1869, s 81.
50. Smst. samt VA 12/10 1869. I brugsforeningens oprindelige vedtægter (§6 e) var det også muligt for ikke-medlemmer at købe i brugsen. Dette må senere være blevet ændret, eftersom Landsretten kun opererer med medlemmer.
51. Arb. 1869, s 21.
52. Om lovgivningen og rigsdagsdebatten se Dollerup s 97-109 og s 142-54.
53. Arb. 1870, s 76f.
54. VA 18/11 1869.
55. Smst.
56. Smst. 17/8 1871.
57. Arb. 1870, s 44.
58. Smst. s 27.
59. Smst. s 44.
60. Arb. 1872, s 41.
61. Hverken VA eller VP nævner skattesagen med et ord. Varde rådstuearkiv, bl.a. indeholdende byrådets forhandlingsprotokol 1854-77 (D 31.105) og ligningskommissionens forhandlingsprotokol 1854-1901 (D 31.176), der ligger på Landsarkivet i Viborg, er blevet undersøgt, uden at dette har kastet mere lys over forløbet.
62. VA 4/12, 6/12, 7/12, 11/12, 14/12 og 16/12 1869.
63. Arb. 1870, s 34.
64. Smst.
65. Arb. 1870 og 1871 passim.
66. Arb. 1871, s 54f og VA 2/3 1871.
67. Arb. 1870, s 78.
68. VA 16/6 1870.
69. VP 12/1 1871.
70. VP 5/6 1872.
71. Debatten om splittelsen blev symptomatisk nok kun gengivet i Vardeposten, medens Varde Avis kun ved en notits et halvt år senere gjorde

Den første brugs i Varde

- opmærksom på dannelsen af en anden håndværkerforening. Inserat i Vardeposten 12/1 1871.
72. Den ny forening oprettede i øvrigt også deres egen sparekasse. VP 4/5 1872.
  73. VP 17/8 1871.
  74. Frits Pedersen, s 11.
  75. Smst. Måske blev beslutningen om at lukke foretaget allerede i april. VA 11/4 1872 meddelte da, at der »søndag den 14. ds. kl. 3 afholdes generalforsamling ved udleveringsstedet i Outrup, hvor en sag af vigtighed for foreningen vil blive behandlet og taget bestemmelse om«.
  76. VA 6/3 1869.
  77. VA 5/10 1871.
  78. VA 2/3 1871.
  79. VA 4/9 1871.
  80. Dollerup, s 107.
  81. VA 21/3 1872.
  82. Arb. 1872, s 70.
  83. Desuden nævnes karetmager Danielsen, men det vides ikke afgjort, hvilken af håndværkerforeningerne han har tilhørt. Arb. 1871, s 60.
  84. VA 5/8 1869.
  85. VP f.eks. 12/1, 23/1, 30/1, 19/6 og 17/8 1871.
  86. Frits Pedersen s 11.
  87. Arb. 1868, s 40.
  88. VA 26/8 1872.
  89. Arb. 1869, s 36f.
  90. Arb. 1871, s 54f.
  91. VA 17/10 1872.

Jeg vil gerne rette en tak til Rita Christensen, Varde Byhistoriske Arkiv, for hjælp med fremskaffelse af billedmateriale.

Flemming Just, f. 1957, stud.mag., Katrinebjergvej 69³, 8200 Århus N. Har skrevet specialeafhandling om brugsforeningsbevægelsen i Ribe amt (Århus universitet 1981, utrykt). Medredaktør af Nye strømninger i dansk lokalhistorie. Århus 1981. Debuterer med denne artikel.